

625

II. ULUSLARARASI İSLAM DÜŞÜNCESİ KONFERANSI

İstanbul, 25-27 Nisan '97

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi	
Deni. No:	566.20
Tas. No:	181.2
	ULN.1

İSTANBUL BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ KÜLTÜR İŞLERİ DAİRE BAŞKANLIĞI YAYINLARI

İSTANBUL BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ
KÜLTÜR İŞLERİ DAİRE BAŞKANLIĞI YAYINLARI
Yayın No: 54

ISBN
975-8215-09-4

2000 Adet basılmıştır. 1997

Yapım - Ofset Hazırlık
Sina Ltd. Şti. 531 60 75

Baskı
Erkam Matbaacılık

USULDE İCTİHAD MÜMKÜN MÜ?

İbrahim Kâfi Dönmez*

Önce iki hususa işaret etmekte yarar var. Birincisi tebliğin yöntem ve üslûbu ile ilgili: Toplantı geniş kitlelere hitap edecek şekilde tertip edilmiş olduğundan, spesifik konuların dakik bir biçimde ele alınıp tahlil edildiği bir tebliğ değil, daha çok bilgilendirme ağırlıklı ve genel bakış sağlayıcı bir tebliğ sunulmaya çalışılacaktır. İkinci husus tebliğin kapsamı ile ilgili: Toplantı Organizasyon yetkililerince bildirilen başlık altında nelerin incelenmesi istendiğine dair bir açıklama bulunmadığı için, bunun çerçevesini belirlemek tebliğ sahibine kalmıştır. Bu durumda anılan başlıkta yer alan kelimelerin anlamlarının kısaca gözden geçirilmesi yararlı olacaktır.

“Usul”, “asl” kelimesinin çoğuludur. Türkçemizde de “asl” şeklinde telaffuz edilerek kullanılan bu kelime, sözlükte, üzerine başka şeylerin bina edildiği temel anlamına gelir. İslami ilimlerde ve özellikle İslam hukuk ilminde terim olarak “asl” değişik manalarda kullanılır.

Başlıcaları şunlardır:

- a) Şer’i delil anlamında. [Mesela “Bu hükümde asıl Sünnettir” dendiğinde, söz konusu hükmün Sünnet deliline dayandığı ifade edilmiş olur.]
- b) Kaide, özellikle fıkıh kaidesi veya bir mezhepteki yerleşik kural anlamında. [Mesela “Beraet-i zimmet asıldır” ifadesinde asıl kelimesi kaide anlamında kullanılmıştır. Bununla, kişinin borçlu ve suçlu sayılmamasının kural olduğu, ancak aksine delil bulunduğu borçluluğa veya suçluluğa hükmedilebileceği anlatılmak istenmiştir.]
- c) Kıyas işleminde, kendisine kıyas edilen olay (el-makis aleyh) anlamında. [Mesela, viskinin haramlığı hükmüne kıyas yoluyla ulaşan bir fakih “Bu işlemde şarap asıldır, viski fer’dır” derken, asıl kelimesini bu anlamda kullanmış olur.]

(*) Türkiye, Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dekanı.

d) Tercih edilmesi gereken anlamında [Mesela “Bir konuda mecaz ve hakikat çatışırsa aslolan hakikattır” sözünde böyle bir durumda “hakikat” anlamının tercih edilmesi gerektiği belirtilmektedir.]

İslami ilimler içinde bir çok ilim dalının adına “usul” kelimesi muzaf (tamlanan) yapılarak, o dalın temel ilkelerini ve metodolojisini inceleyen bir alt disiplin oluşturulmuştur. Usulü'l-hadis, usulü't-tefsir gibi.

İşte usulü'l-fıkıh da, fıkhi hükümlere ulaşmada esas alınan kaynakların teorisini ortaya koymanın yanısıra bu kaynaklardan hüküm çıkarma metodlarını belirlemeyi kendine görev edinen ilmi disiplinin adıdır. Fıkıh usulünün iki temel konusu bunlar (kaynaklar ve hüküm çıkarma metodları) olmakla beraber, fıkıh usulü eserlerinde “hüküm” bahisleri de üçüncü bir bölüm olarak geniş bir yer tutmaktadır. Bu bölümde, fıkıhçıların çıkaracakları hükümler için ortak bir terminoloji oluşturulması (el-hukm ve aksamuh) ve hüküm koyma yetkisi (el-hakim) konularının yanısıra, bu hükümlerin çıkarılmasında gerek inceleme konusu olan fiil (el mahkum fih) gerekse hükümün muhatabı olan kişi (el-mahkum aleyh) açısından İslam hukuk düşüncesine hakim olan ilkeler incelenmiştir. Bazı usul eserleri bunlara, ictihad ve derecelerini, müctehidde bulunması gerekli özellikleri ve taklidin hükümünü kapsayan dördüncü bir bölüm (el-ictihad ve't-taklid) eklemişlerdir.

“İctihad”, sözlükte, zor ve meşakkatli bir işi gerçekleştirme uğrunda olanca çabayı sarfetmek ve imkanları seferber etmek demektir. Fıkıh usulü terimi olarak ise ictihad, fakihin şer'i-ameli hükümleri tafsili delillerinden çıkarabilmek için olanca gücünü ortaya koymasını ifade eder.

Bu özet bilgiler ışığında, burada “usulde ictihad mümkün mü?” sorusundaki “usul”ü, [onun tekili olan asıl kelimesinin (c) ve (d) şıklarında belirtilen anlamlarından birini esas] meselâ “külli fıkıh kaideleri” şeklinde değil, “usulü'l-fıkıh” şeklinde anlamış olacağız; [alarak incelemenin isabetli olmayacağı açıktır. (a) şıkkındaki manaya göre “şer'i delillerde ictihad”, (b) şıkkı esas alındığında “fıkıh kaidelerinde ictihad” konusunun incelenmesi hatıra gelir. Ancak fıkıh kaidelerinden ya doğrudan nasslardan iktibas yoluyla ortaya konan yahut nasslardan ve/veya furu-ı fıkıh hükümlerinden daha çok tümevarım metodunun uygulanması ile çıkarılan hukuk veziceleri olduğu dikkate alınırsa, burada bunların kasdedilmediği söylenebilir.* “Deliller” ise fıkıh usulünün temel konularından biri olduğundan, burada “usul”ün usulü'l-fıkıh olarak anlaşılması durumunda deliller konusu da inceleme kapsamına katılmış olur.]

[Şu halde bu tebliğde “usul” kelimesi ile “usulü'l-fıkıh” kasdedilmiş olacaktır.]

“İctihad”ın yukarıda verilen tanımı dikkate alındığında, bu faaliyetin asıl amacının şer’-i ameli meselelerin hükümlerinin ilgili delillerden çıkarmak olduğu görülür. Bununla birlikte, bu hükümleri çıkarırken fakihin kendi içinde tutarlılığını sağlayacak usul kurulları da esasen “ictihad” olarak nitelendirilmesi gereken bir zihni faaliyetin ürünüdür. Nitekim müctehidlerin dereceleri ile ilgili tasniflerde yer alan “dinde müctehid (mutlak müctehid)” veya “müstakil müctehid” hakkında hem usûlde hem de furûda kendine özgü ictihadları olan âlim şeklinde bir açıklama yapılır. İki ictihad türünü bazı örnekler vererek karşılaştıracak olursak:

İctihad denince hatıra ilk gelen, fakihin şer’-i ameli nitelikli hayat olaylarına tafsili (herbir olayla ilgili) delillerden hüküm çıkarması faaliyetidir. Meselâ “abdestte yüzün kollardan önce yıkanması zorunlu mudur?”, “kadınların ziynet için kullandıkları altınlardan zekât verilmesi gerekir mi?”, “nikah akdinde gayri müslimin şahitliği geçerli olur mu?”, “nişanın bozulması halinde verilen hediyelerin iadesi gerekir mi?”, “hırsızın bu suç için hükm edilen cezadan ayrı olarak çaldığı malı tazmin etmesi gerekir mi?”, “aralarında müşterek mülkiyet ilişkisi olmaksızın sırf bitişik komşu olma özelliği şufa (önalım) hakkının doğumu için yeterli midir?”, “mirasçının gayri ahlakî bir davranışı sebebiyle mirasçılıktan iskat edilmesi mümkün müdür?” gibi sorular, müctehidden bu şer’-i ameli olayların çözümlerini ortaya koymasını istemektedir. Müctehid bu olaylarla ilgili ayetleri, hadisleri ve diğer delilleri inceleyerek bu meselelere çözüm bulma çabası ortaya koyacaktır. Bu çabanın adı “ictihad”dır.

Fakat müctehidin bu ve benzeri meselelerle ilgili somut delilleri araştırmadan önce, geçerliliği kabul edilen delilleri topluca belirlemiş ve bunların teorisine hakimiyet kesbetmiş olması gerekir. Meselâ, “fakih herhangi bir şer’i ameli meselenin çözümünü araştırırken o konuda Tevrat’ta mevcut bir hükme veya bir sahabi kavline yahut bir örf kuralına dayanabilecek midir?”, yine, Kur’an ve Sünnet müctehid için iki temel hüküm kaynağı olmakla beraber “Hangi sünnet nev’i diğerinden daha güçlü bir delil sayılacaktır? Haber-i vahid ile sabit bir hadis, bir ayetin genel hükmünü daraltabilecek midir?” gibi sorular ışığında kaynaklar teorisi ve hüküm çıkarma metodları konusunda müctehidin önceden zihnen hazır olması ve benzeri durumlarda birbiri ile çelişmeyen tutumlar sergileyebilmesini sağlayacak kuralları benimsemesi gerekir. İşte bu sorulara verilecek cevaplar için ortaya konan çaba da bir “ictihad”dır.

Usul konularında ictihadın mümkün ve gerekli olduğu fıkıh usulünün değişik bölümlerine göz atıldığında hemen farkedilir.

Birkaç örnek:

* Sünnet:

* Bir yaklaşıma göre, diğer tabakalarda raviler tevatür sayısına ulaşmışsa sahabe tabakasında raviler tevatür sayısının altında olsa, hatta bir veya iki ravi tarafından rivayet edilmiş olsa bile, o hadisin sağladığı bilgi derecesi mütevatir hadise yakındır ve ona (Kur'an'daki âmm'ın tahsisi ve mutlak'ın takyidi gibi) özel bir metodolojik rol tanınır. Diğer bir yaklaşıma göre hadisin kuvvet derecesi her tabakadaki ravi sayısı dikkate alınarak tasnif edilmelidir.

* Bir yaklaşıma göre, hadisin ravilerinde ve rivayet zincirinde aranan şartlar onun sıhhatini belirlemek için yeterlidir. Diğer bir yaklaşıma göre ise bu şartların yanısıra hadisin metni de kritik edilebilir.

* İcma:

* Bir yaklaşıma göre, şer'i bir meselede bir veya birkaç müctehid görüş belirttikten sonra bu görüşe muttali olan o devirdeki diğer müctehidler- bir takım şartlar çerçevesinde - açık bir katılma veya itiraz beyanında bulunmaksızın sükut ederlerse, bu "icma" olarak nitelenir. Diğer bir yaklaşıma göre bu tür (sükût yoluyla) katılım icmanın meydana gelmesi için yeterli değildir.

* Bir yaklaşıma göre, bir devrin müctehidlerinin tamamına yakın kısmı bir görüş üzerinde birleştikleri halde sadece bir veya iki müctehidin farklı görüş belirtmeleri icmanın teşekkülüne mani değildir. Diğer bir yaklaşıma göre böyle bir fikir farklılığı icmanın oluşmasına engeldir.

* Kıyas:

* Bir yaklaşıma göre istisna yoluyla sabit hükümler ve miktar belirten hükümler üzerine kıyas yapılamaz. Diğer bir yaklaşıma göre bu tür hükümler bakımından da kıyas alanı açıktır.

* Bir yaklaşıma göre kıyas yoluyla belirlenmiş hükümler üzerine kıyas yapılamaz. Diğer bir yaklaşıma göre bu yolla da kıyas yapılabilir.

* Diğer deliller:

* İstihsan, mesâlih-i mürsele, sedd-i zerâyi' gibi delillerin "delil" olarak kabulünde dahi görüş ayrılıkları bulunmaktadır.

* Sahabi kavli, şerâi'umen kablenâ gibi delillerin mahiyeti (ayrı bir delil sayılıp sayılmayacağı) tartışmalıdır.

* Hüküm

* Bir yaklaşıma göre, bir davranışın şer'an kesin ve bağlayıcı bir taleple yapılması veya yapılmaması istenmiş olsa bile, şayet bu talep zanni delil ile sabit ise buna "farz" veya "haram" denmemeli, bu daha aşağı mertebede bir hüküm sayılmalıdır. Diğer bir yaklaşıma göre önemli olan talebin kesin ve bağlayıcı oluşudur, delilin zanniliği hükmün adını etkilememelidir.

* Bir yaklaşıma göre akitlerde şer'an aranan rükünler ve temel şartlar bulunmakla beraber bazı harici vasıflarda eksiklik varsa, bu, telafi edilemez bir sakatlık sayılmamalı, yürürlüğe konduğunda da buna bazı hukuki sonuçlar bağlanabilmelidir. Diğer bir yaklaşıma göre hukuk nizamına aykırılığın sebebi ne olursa olsun akit tamamen geçersiz sayılmalıdır.

* Hüküm çıkarma metodları:

* Bir yaklaşıma göre, bir lâfi bir nassda mutlak diğerinde mukayyed olarak bulunmakla beraber, iki nassda hüküm bir, fakat hükmün dayandığı sebepler farklı ise mutlak mukayyede hamledilmez, ikisi ile ayrı ayrı amel olunur. Diğer bir yaklaşıma göre bu durumda mutlak mukayyede hamledilir yani her ikisinde mukayyede göre hüküm verilir.

* Bir yaklaşıma göre, yasaktan sonra gelen "emir" "ibaha"ya delalet eder. Diğer bir yaklaşıma göre böyle bir emir vücub hükmünü gösterir.

* Bir yaklaşıma göre, mefhum-i muhalif hüccettir (karşıt kavramdan anlam çıkarılarak hüküm verilir). Diğer bir yaklaşıma göre ise mefhum-i muhalife dayanılarak hüküm verilemez.

* Bir yaklaşıma göre Kur'an ve Sünnet arasında nesih ilişkisi kurulamaz. Diğer bir yaklaşıma göre önemli olan sübut gücüdür. Mütevatir sünnet ile Kur'an arasında nesih ilişkisi kurulabilir.

İşte bu ve benzeri konularda ulaşılan sonuçlar hep birer "ictihad" ürünüdür. Bunların pek çoğu mezhep kurucusu imamların açıkladıkları veya onların furu alanındaki ictihadlarından tümevarım metodu ile çıkarılarak kendilerine nisbet edilen görüşler olmakla beraber, bir kısmı da sonraki dönemlerde yaşamış ve müstakil müctehid sayılmayan fıkıh alimlerince ortaya konmuştur.

Bu durum gözönünde bulundurulduğunda, "usulde ictihad mümkün mü?" sorusunu daha geniş bir zaviyeden ele almak, yani bu soruyu fıkıh usulünün yenilenmeye elverişli olup olmadığı şeklinde anlamak uygun olur.

Gerçekten İslam hukukunun modern toplumların ihtiyaçlarını karşılayıp karşılamayacağı tartışmalarının ağırlıklı bir bölümünü fıkıh usulünün yeniden ele alınması, hatta yeniden oluşturulması ile ilgili görüşler teşkil etmektedir.

Fıkıh usulüne yöneltelen başlıca eleştirileri şöylece özetlemek mümkündür:

- * Belirli kalıplar arasına sıkıştırılmış, donmuş olduğu,
- * Fıkıh üretme değil, cedel (yararsız tartışmalar) üretme özelliğine sahip olduğu,
- * Sûrî mantıktan çokça etkilenmiş bulunduğu,
- * Cüz'iyâta dalıp makasıdı (gayeeri) gözardı ettiği,
- * Asli işlevini engelleyecek ölçüde teorik tetkiklere ağırlık verdiği,
- * Muhafazakâr ve hukukun nizam (şekil) fonksiyonunu herşeyin üstünde tutmaya eğilimli olduğu,
- * Nass mihraklı bir metodoloji geliştirdiği için kamu hukuku meselelerinin çözümüne katkısı olacak kurallar geliştiremediği.

Öte yandan fıkıh usulünün verimliliğini sağlamak üzere, bu olumsuzlukların giderilmesinin yanısıra özellikle şu hususlara dikkat çekilmektedir:

- * Sünnet delilinin yeniden ele alınması gereği,
- * Örfün teorisinin fıkıh usulünde yer tutması halinde sosyal realiteyi dikkate alan fıkıh üretiminde daha başarılı olunabileceği,
- * Dilbilim alanındaki yeni incelemelerden, özellikle semantikten yararlanılması gerektiği,
- * Diğer sosyal bilimlerdeki gelişmelerden ve bu bilimlerin metodolojisinden faydalanmak gerektiği,
- * Kıyas delilinin fıkıh usulündeki kalıbı dışına çıkarılarak, daha geniş kullanım alanına kavuşturulması gerektiği,
- * İstishab delilinin verimliliğini arttırmak gerektiği,

Bütün bu görüşlerin ayrı ayrı ele alınıp tartışılmasının bu tebliğ çerçevesinde mümkün olmayacağı açıktır. Biz bu noktalara işaret etmekle ve aşağıda genel bir değerlendirme yapmakla yetineceğiz.

Sonuç

Her ne kadar ictihad denince ilk hatıra gelen furu-ı fıkıh çerçevesindeki meselelerin çözümü için ortaya konan çaba ise de, bu tür ictihadın bir âhenk ve tutarlılık içinde gerçekleştirilebilmesi ve bu faaliyetin disipline edilebilmesi için ihtiyaç duyulan fıkıh usulü kuralları da esasen birer ictihad ürünüdür. Yani bu anlamda usulde ictihadın mümkünlüğü tarihen sabittir.

Bu kuralların ve onları çevreleyen izahların, daha genel bir ifade ile “fıkıh usulü”nün içerik, sistematik, üslup ve kurallara yön veren zihniyet itibarıyla yeniden ele alınması ve gerekiyorsa değiştirilmesine gelince, buna ilke olarak bir engel yoktur, hatta ictihad faaliyetinin karakteri bunu gerekli kılar. İctihada açık olan ve olmayan alanlar ve ictihad ehliyeti konularını ise burada özel olarak ele alma yönüne gitmeyeceğiz.

Mezhep imamları dönemini takibeden dönemde İslam hukukunun teorisini ortaya koyma işini üstlenen âlimlerin, bilinen tarihi sebeplerle usul ve furu alanlarında iki ayrı anlayıştan yola çıkan faaliyetleri, bu iki sahanın birbirinden kopuk olarak gelişmesine yol açmış, bu da hayatla doğrudan temas halinde olmak mecburiyetinde bulunan furu-ı fıkıh alanındaki gelişmelerin usul alanına yansımaya büyük ölçüde engel olmuştur. Bu itibarla özellikle çağımızda fıkıh usulüne yöneltilen ve başlıcalarına yukarıda işaret edilen eleştirilerin dikkatle gözden geçirilmesi gerekir.

Bununla birlikte, hukuku ilk defa bir “ilim” olarak ele alma şerefine müslüman bilginlere ait olduğunu ve bunun dünya hukuk literatürü içinde orijinal bir tür olarak yerini alan “usulü’l-fikh”ı ortaya koymaları suretiyle gerçekleştirdiği gözükmektedir. Yine, hukuk felsefesinin ve hukuk metodolojisinin pek çok meselesinin kendisine konu edinen bu ilmî disiplin içinde fikir üretebilmek için zaman zaman aşırı teorik ve pratik ihtiyaçların çok uzağında görünen tartışmaların bulunmasını da yadırgamamak lazımdır.

Öte yandan fıkıh alanındaki olumsuzlukları onun fikri alt yapısı gibi görünen usulü’l-fikh’a yüklerken, hukuk tefekkürünün İslam düşüncesinin genelinden tamamen ayrı kabul edilerek değerlendirilmesi de hatalı olur.

İrdelenmesi gereken diğer önemli bir mesele de, sosyal realite ile hukuk arasında karşılıklı etkileşimi sağlamada önemli bir köprü görevi üstlenmesi gereken, hatta hukuk düşüncesini besleyen can damarları mesabesindeki kazai ictihad müessesesinin İslam hukuk tarihinde ne kadar işletilebildi-

ği konusudur. Fıkıh ve fıkıh usulü öğretimine hakim olan metodların da bu konu ile sıkı bir ilişkisi olduğu kuşkusuzdur.

Bütün bunların yanısıra, hem usule yöneltlen eleştirilerin tahlilinde hem de ortaya konan ve konabilecek önerilerin işlerlik kazanabilmesinde asla dikkatten uzak tutulmaması gereken nokta, “ictihad” zihniyetinin ne ölçüde mevcut olduğu hususudur. Daha kısa bir ifade ile, gerek furu gerekse usul alanında ictihad konusunda nâzım rolü oynayacak olan, ictihadın mahiyeti ve lüzumu hususundaki temel telâkkilerdir.

Dipnotlar

- * Bununla birlikte, fıkıh kaidelerinin hukuk düşüncesindeki önemine binaen (ki bazı alimler usulü a) Fıkıh usulü kuralları b) Külli fıkıh kaideleri şeklinde ikili bir ayırıma tabi tutmuşlardır.), bunlar üzerinde de ayrıca ve geniş bir biçimde durmak gerekir.]